

ÖLÜMDEN SONRAKİ HAYATA YÖNELİK KUŞKU VE İTİRAZLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Cafer Sadık YARAN*

□ Ölümünden sonra hayat inancı insanların büyük ölçüde ittifak ettikleri inançlardan biridir. Bu inanç dinler arasındaki en yaygın inanç sayılabilecek olan yaratıcı kudret yahut Tanrı inancından daha yaygın gözükmektedir. Çünkü yaşayan dünya dinlerine bakıldığında Budizm'in bazı mezheplerinde

olduğu gibi pek belirgin bir Tanrı inancı olmayan dinler bulunmasına rağmen ölümünden sonra hayat inancını şu veya bu şekilde vurgulamayan ve temel inanç esaslarından saymayan bir din yoktur. Bununla birlikte, bu köklü ve yaygın inanca karşı kuşku duyan veya itirazda bulunan kişiler tarihte veya günümüzde hiç yok da değildir. Bu muhtasar yazıda biz, bu tür kuşkular ve itirazlara, dinî, edebî, felsefî ve bilimsel literatürden hareketle özetle değinecek ve bunların kısa bir değerlendirmesini yapmaya çalışacağız.

Kur'an'ın Bildirdiğine Göre Ölümünden Sonra Hayata İnanmayanlar

Kur'an'ın beyanlarından anlaşıldığını göre, sadece Mekke müşriklerinden bazıları değil, daha önceki peygamberlerin zamanlarında da onların ölümünden sonra hayata iman davetlerine itiraz edenler hep olmuştur: "Hayır onlar, öncekilerin söyledikleri sözler gibi sözler ettiler. Dediler ki: 'Gerçekten biz, ölüp bir toprak ve kemik yığını hâline geldikten sonra mı tekrar diriltileceğiz?' Andolsun, biz de bizden önce atalarımız da bununla tehdit edildik. Bu, öncekilerin uydurduğu masallardan başka bir şey değildir." (Mü'minûn, 23/81-83)

Kur'an'ın Şüpheler veya İtirazlara Verdiği Mantıksal Cevaplar

Ölümünden sonra hayatın varlığına dair şüpheler veya itirazlar ve onlara verilecek cevaplar Kur'an'da birçok âyette geçmektedir; bunlardan hem itirazın hem de cevabın arka arkaya en özet bir biçimde ifade edildiği yerlerden biri, Yâsîn sûresinin sonundaki şu âyetlerdir: "(İnsan) Bir de kendi yaratılışını unutarak bize bir örnek getirdi. Dedi ki: 'Çürümüşlerken kemikleri kim diriltilecek?' De ki: "Onları ilk defa var eden di-

Ölümünden sonra hayatın varlığına dair şüpheler veya itirazlar ve onlara verilecek cevaplar Kur'an'da birçok âyette geçmektedir; bunlardan hem itirazın hem de cevabın arka arkaya en özet bir biçimde ifade edildiği yerlerden biri, Yâsîn sûresinin sonundaki âyetlerdir.

Bu görüşler, teolojik açıdan yahut dinsel mantık açısından yanlış olduğu gibi, klasik mantık açısından ve bugünkü teknolojik gelişim açısından bakıldığında da açıkça yanlış ve hatta yanlışlığı da biraz fazla basitçe ortada olan bir yanıştır.

riltecektir. O, her yaratılmışı hakkıyla bilendir." (Yasin, 36/78-79)

Kur'an'daki ana cevap, insanların öldükten ve kemikleri çürüdükten sonra yeniden yaratılmalarının, çok fazla şaşılacak ve akıl erdirilemeyecek bir şey olmadığı; sadece gördüğünün sınırlarında ve sığığında kalmayıp, birazcık akıl yürüt-

me becerisi olanlar için bunu anlamamanın ve aklına sığdırmanın oldukça kolay olduğu şeklindedir. Kur'an, bu konuda şüphesi olan insanları, ilk defa yaratılış üzerine veya evrenin yaratılış üzerine düşünmelerini ve bunları yaratmak ile insanları yeniden yaratmanın güçlük veya kolaylığını karşılaştırmalarını istemektedir. Şüpheli veya itirazcı şu tür basit sorular üzerinde düşünmeye davet edilmektedir: "Bir şeyi ilk defa yaratmak mı zordur ikinci defa mı?" Makul bir insanın cevabı herhalde şöyle olacaktır: "Elbette ilk defa! Çünkü orada keşif ve icat da gerekliyken, ikinci de sadece birinciyi taklit yeter." Aynı soru zorluk açısından değil, kolaylık açısından sorulduğunda da, cevap tersi olacaktır; ikinci defa yaratmak çok daha kolaydır. Yine şöyle bir soru üzerinde düşünmek, doğru sonuca götürecektir: "Çok büyük bir şeyi (örneğin uçsuz-bucaksız bir evreni) yaratmak mı daha zordur, yoksa daha küçük bir şeyi (örneğin sonsuz denebilecek evrenin küçük bir gezegeninin üzerindeki insanları) yaratmak mı?" Elbette makul cevap, bu kez de, büyük olanı yaratmanın daha zor olacağı; onu yaratan için, küçüğünü yaratmanın çok daha kolay olacağıdır. Bu genel-geçer akıl yürütme-lerden, ölümünden sonra yeniden diriliş ve hayat konusuna gelindiğinde, aynı tarz akıl yürütme, makul insanı, insanı ilk defa yaratan ve sonsuz sayılabilecek evreni yaratıp yürürlükte tutan Allah'ın ilmi ve kudreti açısından bakıldığında, kemikleri çürümüş de olsa onu yeniden yaratmanın hiç de zor olmayacağını kabule götürür. Burada

istenilen düşünme biçimini mantık dilinde modus ponens veya ön-bileşeni onaylama denilen şartlı kıyas (eğer A ise B'dir; A'dır; öyleyse, B'dir) şeklinde ifade etmek mümkün ve belki yararlıdır. Buna göre, ölümünden sonra hayata şüpheliye bakan veya itiraz edene verilecek cevap, mantıksal açıdan geçerli ve doğru olan şöyle bir kıyasa dayalıdır:

Her kim bir şeyi ilk defa yapmış ise, onun aynı şeyi ikinci defa yapması da mümkündür (hatta daha kolaydır).

Allah insanı ilk defa yapmış/yaratmıştır.

Öyleyse, Allah'ın insanı ikinci defa yapması/yaratması da mümkündür (hatta daha kolaydır).

Bu durumda, ikinci defa yaratılışa veya yeniden dirilişte şüphe edecek bir şey yoktur; itirazlar da geçerli değildir. Kur'an'da bu konu ile ilgili çok daha fazla mantıksal izahlar ve cevaplar vardır; kiminde ilk yaratmadan yorgunluk duyulmadığı vurgulanır (Kaf, 50/12-15), kiminde toprağın insandan neyi eksilttiğinin bilindiği belirtilir (Kaf, 50/1-4), kiminde kurumuş toprağın yağmurla diriltiği canlı bitkilere neden olması gibi dirilişin imkanına yönelik somut örnekler verilir (Hac, 20/5-8). Ancak bu kısa yazıda bunların hepsine değinmek mümkün de gerekli de değildir. Dinî literatüre bu değiniden sonra, kısaca da

Her kim bir şeyi ilk defa yapmış ise, onun aynı şeyi ikinci defa yapması da mümkündür (hatta daha kolaydır).

Allah insanı ilk defa yapmış/yaratmıştır. Öyleyse, Allah'ın insanı ikinci defa yapması/yaratması da mümkündür (hatta daha kolaydır).

edebî literatürde itiraz örneklerine bakılabilir.

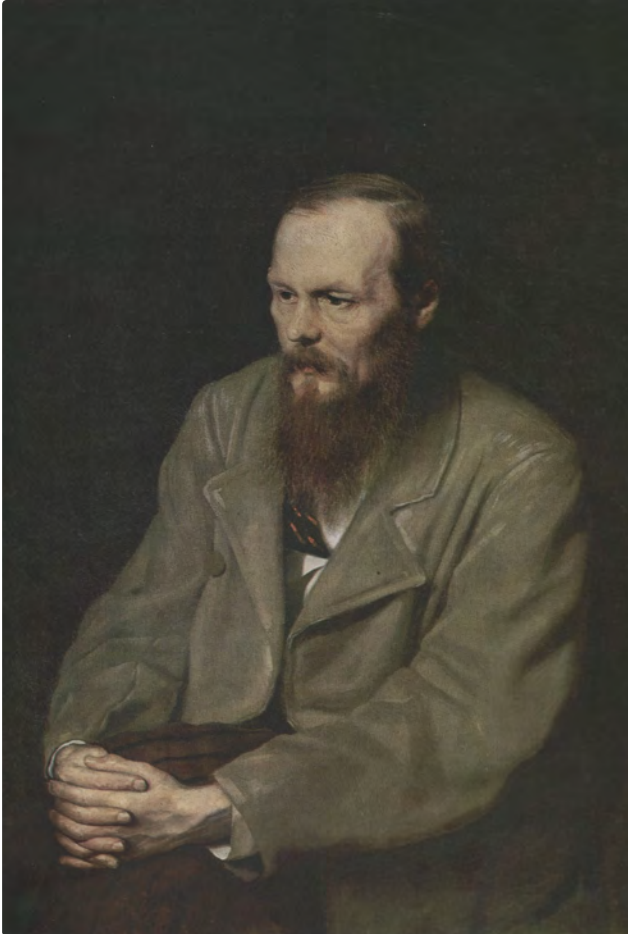
Edebî Literatürde Ölümünden Sonra Hayatla İlgili Kuşkuya Dair Bir Örnek

Edebi eserlerde de bazen ölümünden sonra hayata dair kuşku-

ların dile getirildiğine rastlanmaktadır. Bunlardan biri, Dostoyevski'nin ünlü romanı Karamazov Kardeşler'deki birkaç sayfalık pasajdır. Burada, hasta kızını dualarıyla şifa bulsun diye manastırın başrahibine getiren sosyete mensup bir kadın, başrahibe "üzüntü içindeyim, başlayın beni" dedikten sonra, kendisini üzen şeyin "inanç yokluğu" olduğunu söyler. "Tanrıya mı inanmıyorsunuz?" sorusu karşısında, inançsızlığı veya şüphelerinin Tanrı değil âhiret konusunda olduğunu, özetle, şöyle dile getirir: "Hayır hayır, bunu aklımdan geçirmeyi bile göze alamam. Ama öbür dünya, bu bana gizemli görünüyor. Kimse de bu açmazımı çözebilecek bir bilgi alamıyorum... Ölüm ötesindeki yaşam bana korku, dehşet veriyor... Bazen gözlerimi kapayıp, herkes inanıyor ama bu inanç nasıl doğdu, diye düşünüyorum... Kendi kendime düşünüyorum, ömrüm boyunca inanarak yaşadım. Ya ölünce hiçbir şey bulamazsam... Korkunç değil mi? İncancımı nasıl yeniden kazanabilirim?... Bir kanıt, inandırıcı bir kanıt arıyorum. Ne kadar mutsuz olduğumu anlatamam!" (Dostoyevski, 2006: 50-51)

Edebî Literatürde Kuşkularının Giderilmesine Yönelik Duygusal Cevaplar

Başrahip, kadının durumunu anlayışla karşıladığını belirtir ama çözüm olarak onun istediği şekilde kanıt gösterme yoluna gitmez; "kanıtı olanaksız; deneyle kanı getirebilirsiniz" der. Kadının "Nasıl? sorusuna da şu cevabı verir: "Yararlı bir sevgiyle... Yakınlarınızı hep artan bir çabayla sevmeyi deneyin. İçinizdeki sevgi çoğaldıkça, Tanrı'nın varlığına da ruhun ölmezliğine de kanı getirmeye başlarsınız. İnsanları sevmekle tam bir nefis özverisine varabilirsiniz, kesinlikle inanırsanız, ruhunuz artık hiçbir kuşkuyla kararmaz." (Dostoyevski, 2006: 51) Kadının soruları ve karşılıklı konuşma burada bitmez; bundan sonrası bu net çözüm önerisinin ayrıntıları üzerinedir. Kısacası, ölümünden sonra hayata dair samimi bir kuşkunun çözümü için akla dayalı bir kanıt değil ama gönüle dayalı bir sevgi yolu gösterilmektedir.

Dostoyevski

Felsefi Eserlerde Ölümünden Sonra Hayata Yönelik İtirazlara Örnekler

Burada bütün felsefe literatürünü ve orada bulunabilecek tüm itirazları ele almak mümkün değildir. Bu yüzden günümüzde de görüşlerinin etkisi az çok süren son dönem filozoflarından Russell'ın görüşlerine kısaca değinilecektir. Russell, Neden Hıristiyan Değilim? adlı kitabının "Ölümden Sonra Yaşıyor muyuz?" başlıklı bölümünde, ölümden sonra hayata neden inanmadığını açıklamaya çalışır. Bu bağlamdaki en önemli itirazı, bilincin beyinden ibaret olduğu, beyin ölünce hafızanın dağılacığı, bundan sonra da bir daha toplanması ve dolayısıyla kişisel kimliğin devamının sağlanmasının mümkün olamayacağı şeklinde özetlenebilecek düşüncelerdir. Aslında bu kadar da derli toplu olmayan görüşlerini kısa bir alıntı ile vermek belki daha hakka-

Kur'an'ın otoritesini kabul etmeyecek birine Kur'an'dan örnek vermek ilk bakışta anlamsız sayılabilir; ama işin aslı öyle değildir. Çünkü burada Kur'an'dan verilen örneğin içeriği, dindara yönelik bir nass gibi değil, tartışma içindeki birine verilen rasyonel bir akıl yürütme ve kanıt gibidir.

niyetli ve gerçekçi olur. Onun ifadesiyle: "Bir kişinin ölümden sonra yaşayacağına inanacak olursak, kişiyi oluşturan anılar ve alışkanlıkların yeni bir olaylar zinciriyle teşhir olunmakta devam edeceğine inanmamız gerekir. Bu durumun yanlışlığını ispat etmek gerekir. Çünkü bu durum olağan değildir. Hatıralarımız ve alışkanlıklarımız bir irmanın yatağı ile olan bağlantısı gibi beynimizle ilgilidir. ... Ama beyin, bir yapı olarak ölüm ile yok olmaktadır, bu da hafızanın kaybolması anlamına gelir. ... Bilinen bu olgular karşısında ölümlle sonlanan yaşam beyni büsbütün ortadan kaldırdığı için fikirlerin yaşaması uygun görünmüyor." (Russell, t.y.: 66-67)

Bunun değerlendirmesine geçmeden, Russell'ın bu konulardaki bir başka ünlü kitabı Din ile Bilim'deki bir itirazına daha değinelim. Russell, burada da, aslında eskiden beri bilinen yamyam itirazını öne sürer. Ölümünden sonra dirilişe inananlar için büyük güçlük dediği itirazın özünü yine kendi ifadeleriyle okumakta yarar vardır: "Anası da babası da yamyam olan bir yamyamın bedeninin yeniden diriltilmesi... anasıyla babasının ve kendisinin yemiş olduğu kimseler bu yamyamın bedenindeki ete sahip çıkacaklar, her biri payına düşeni alınca yamyam etten yoksun kalacaktır. Bu durum, dince kesin sayılan bedeninin yeniden dirilmesi ilkesine inananlar için gerçek bir güçlük doğurur." (Russell, 1994: 83)

Felsefi İtiraz Örnekleri Ne Kadar Felsefi?

Burada felsefi itiraz derken, çok genelleyci konuşmayıp, Russell örneğinden bahsedildiğinin gözden kaçırılmamasında yarar vardır. Başka bir deyişle, felsefiden kasıt, gerçek anlamda felsefi değeri olan manasında değil, filozoflardan birinin eserinde anlamında kullanılmaktadır. Zira yukarıdaki görüşler, bir filozofun görüşleri olmak itibarıyla felsefidir ancak gerçek anlamda felsefi ve mantıksal değere ve düzeye sahip olmak anlamında felsefiligi oldukça kuşkuludur. Çünkü bu görüşler, teolojik açıdan yahut dinsel mantık açısından yanlış olduğu gibi, klasik mantık açısından ve bugünkü teknolojik gelişim açısından bakıldığında da açıkça yanlış ve hatta yanlışlığı da biraz fazla basitçe ortada olan bir yanıltır.

Nitekim, hafızanın beyin ölümlüyle yok olacağı ve bundan dolayı da yeniden dirilişin ve aynı kişi-

sel kimliği sürdürmenin imkansız olduğu düşüncesi, dini düşünce yahut Kur'an'ın yönlendirdiği düşünce ve verdiği bilgiler açısından bakılırsa açıkça yanlıştır. Yukarıda da değinildiği gibi, her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten Yaratıcı, hafıza beyne bağlı bile olsa – ki böyle olmak zorunda değil – bu bilgileri yeniden yaratılmış beyne neden aktaramasın? Bunu düşün-

mek için hiçbir makul sebep yoktur. Günümüz teknolojisi biraz bilen çocuklar bile olağanüstü bilgilerin olağanüstü aletler ve yöntemlerle korunup başka alanlar ve zamanlarda kullanılabilirdiğini bilmektedir. İnananlar ve önyargısız düşünenler için aşikar olan bu husus, yani insandan eksilen şeyler ilâhî bilgide muhafaza edildiği ve yeri geldiğinde yeniden kullanılacağı hususu, itirazcılara cevap bağlamında Kur'an'da açıkça da belirtilmektedir: “Kâf. Şerefli Kur'ân'a andolsun ki kâfirler, aralarından bir uyarıcının gelmesine şaşılar ve şöyle dediler: “Bu tuhaf bir şeydir!” Öldüğümüz ve toprak olduğumuz zaman mı (dirilecekmiz)? Bu, akla uzak (imkânsız) bir dönüşür! Şüphesiz biz, toprağın; onlardan neleri eksilttiğini bilmekteyiz. Yanımızda (o bilgileri) koruyan bir kitap vardır.” (Kaf, 50/1-4)

Kur'an'ın otoritesini kabul etmeyecek birine Kur'an'dan örnek vermek ilk bakışta anlamsız sayılabilir; ama işin aslı öyle değildir. Çünkü burada Kur'an'dan verilen örneğin içeriği, dindara yönelik bir nass gibi değil, tartışma içindeki birine verilen rasyonel bir akıl yürütme ve kanıt gibidir. Russell'ın ilk kanıtındaki ırmak analogisi (benzeşime dayalı mantıksal kanıtlama) de aslında onu destekleyen bir analogi değildir. O şöyle diyordu: “Hatıralarımız ve alışkanlıklarımız bir ırmağın yatağı ile olan bağlantısı gibi beynimizle ilgilidir. İrmağın suyu durmadan değişmek tedir ama önceki yağmurlar hep aynı yolda devam etmektedir. Aynı şekilde beyinde önceki olaylara dair bir kanal sistemi bulunmaktadır. Hafıza ve zihinle ilgili oluşumların sebebi budur. Ama beyin, bir yapı olarak ölüm ile yok olmaktadır, bu da hafızanın kaybolması anlamına gelir. Eskiden vaki olan bir yere deprem tutup bir dağı koyarsa ırmağın eski kanalı izlemeyeceği açıktır.” (Russell, t.y.: 66) Şimdi bu analogi neyi ispat etmiş oluyor ki? Bir deprem ırmağın önüne bir dağ getirip ırmağı iptal etse sular aynı kanalı izlemeyecekmiş. Elbette izlemez. İzlemesi de

Kur'an'daki ana cevap, insanların öldükten ve kemikleri çürüdüktan sonra yeniden yaratılmalarının, çok fazla şaşılacak ve akıl erdirilemeyecek bir şey olmadığı; sadece gördüğünün sınırlarında ve sığılığında kalmayıp, birazcık akıl yürütme becerisi olanlar için bunu anlamının ve aklına sığdırmanın oldukça kolay olduğu şeklindedir.

gerekmez zaten. Asıl olan sudur; ırmak değil. Su akmayı sürdürdükten sonra, ırmak ha önceki ırmak olmuş, ha sonraki yeni ırmak olmuş, ne fark eder ki? Zaten dindarlar, ölümden sonra yeniden diriltildiğinde ille de geçmiş hayatındaki bedeninin aynısının diriltilmiş olmasını varsaymıyor ki? Örneğin, Yâsîn sûresinde, aynısı değil benzeri ifadesi geçer: De ki: “Onları

ilk defa var eden diriltecektir. O, her yaratılmışı hakkıyla bilendir.” O, sizin için yeşil ağaçtan ateş yaratandır. Şimdi siz ondan yakıp duruyorsunuz. Gökleri ve yeri yaratan Allah'ın, onların benzerini yaratmaya gücü yetmez mi? Evet yeter. O, hakkıyla yaratandır, hakkıyla bilendir. (Yâsîn, 36/79-81)

Kısacası, Russell'ın kendi kanıtları veya analogileri de kendi görüşleri aleyhine kullanılmaya çok daha müsaittir. İrmağın değişmesi ile sular nasıl değişmiyorsa, beynin değişmesiyle de hafıza veya kimlik değişmez, varlığını sürdürür.

Russell'ın yamyam itirazı da oldukça basittir; cevabı kolaydır. Bunda hem mantık hatası (fallacy), örneğin terkib ve taksim hatası denen hata vardır hem de günümüz teknolojisi açısından bakıldığında da karışımları ayırt etmenin istediğinde insanlar için bile çok zor olmadığı bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla, bunlar üzerinde daha fazla durmadan, günümüzün en önde gelen ateisti olan ve meslekten doğa bilimci olan Richard Dawkins'in itirazlarına göz atılabilir.

Bir Bilim Adamının Yönelttiği İtirazlar

Burada da bilim ve bilim adamları derken bunun sadece önde gelen bir ateistin mesleğinden dolayı kullanıldığını belirtmekte yarar vardır. Yoksa onun savunduğu görüşlerin de, Russell ve felsefe/mantık ilişkisinde olduğu gibi, bilim ve bilimsel yöntemle bir ilişkisi görülmemektedir. Günümüzün hiç kuşkusuz en tanınmış ve en aktivist ateisti Richard Dawkins'tir ve onun bu konudaki en ünlü kitabı da Tanrı Yanılgısı adını taşır. Bu kitabın, ölümden sonra hayatın inkarı ile ilgili 10. Bölümüne bakıldığında bilimsel yönü olan bir delile veya itiraza rastlamak mümkün değildir. En güçlü sayılabilecek itiraz, inançlı insanlar eğer ölümden sonra bir hayatın var olduğuna gerçekten inanıyorlarsa neden o zaman bir an önce ölmeyi istemiyorlar da hayata dört elle sarılıyorlar şeklinde özetlenebilecek

bir sorudur. Dawkins'in kanıtını belki fazla basitleştirmiş olabileceğimiz intibainı vermemek için, kendi ifadelerinden alıntılar vermek daha uygundur. Ona göre, ölümden sonra hayata inandığını söyleyenler "gerçekten samimi olsalardı, hepsinin" ölmek üzere olan dostları veya yakınlarına "Tebrikler! Bu harika bir haber, keşke ben de seninle gelebilseydim" demeleri ve buna uygun "bir tutum sergilemeleri gerekmez miydi?" "Bir arkadaşlarının ölmek üzere olduğunu duyan hıristiyan ve müslümanların hepsi neden [yukarıdakine] benzer bir ifadeye başvurmazlar? Bir doktor, dindar bir kadına sadece birkaç aylık ömrünün kaldığını söylediğinde, bu kadın neden Seyşeller'de bir tatil kazanmış gibi heyecanla gülümsemez, 'Sabırsızlıkla bekliyorum!' demez?" (Dawkins, 2008: 330).

Bilim Adamının İtirazı Bilimsel mi ve Hatta Cevaba Değer mi?

Dawkins'in bu itirazı veya sorusunun cevap vermeye değip değmediği bile kuşkuludur. Çünkü bu tür bir soru dindar insanları ve onların inançları veya dünya görüşlerini pek tanımamaktan kaynaklanan oldukça cahilce sorular gibi durmaktadır. Birinci olarak, dindar insanlar arasında ölümü onun beklediği şekilde karşılayanlar Dawkins'in sandığı gibi hiç yok veya az değildir. Özellikle sūfler veya mistik dindarlarda ölümün memnuniyetle karşılanması ve hatta Mevlana örneğinde olduğu gibi ölüm gecesinin düğün gecesine gibi değerlendirilmesi hiç de az rastlanan bir olay değildir. İkinci olarak, ölümden sonra hayata inananlar, bu "dünyaya ahretin tarlası" gözüyle bakarlar ve tam da öte dünyaya sağlam bir inanç sahibi olduklarından dolayı bu dünyadaki hayatlarını ölümden sonraki sonsuz hayatları için olabildiğince etkin ve verimli geçirmeye çalışırlar.

Bundan dolayı da bir an önce ölüm gelsin diye arzu etmezler; çünkü bu dünya hayatında yapacakları "zerre kadar iyiliğin" bile öte dünyada "karşılığını göreceklarını" (Zilzal, 99/7) bilirler. İyilikleri artırmanın asıl yolunun da hayatta kalmak olduğu aşıkardır.

Dawkins'in itirazı mantıksal açıdan da anlamsızdır. Zira, 'ölümden sonra hayata inanıyorlarsa neden hemen ölmek istemiyor ve gereğini yapmıyorlar?' demek, ilköğretim okuyan kişilere, 'üniversiteye gideceklerine inanıyor ve gitmek istiyorlarsa neden hala ilköğretimin veya orta-öğretimin sınıflarında uğraşıyorlar?' demek kadar yanlış ve cahilce bir sorudur. Bu sorunun düzeyi, ölümden sonra hayata itiraz konusunda günümüz ateizminin durumunu göstermek için yeterli olsa gerekir.

Sonuçta, ölümden sonra hayata yönelik samimi kuşku- luları olan az sayıda insanı anlamak ve gerek akıl ve mantığa dayalı rasyonel delillerle ve gerekse sevgi ve güvене dayalı duygusal gerekçelerle ikna etmek mümkündür. Önyargılı ideolojik saplantıları olanlara gelince, itirazları ve soruları çok basit, cevaplaması çok kolay olmasına rağmen, "Onları uyarsan da, uyarmasan da onlar için birdir, inanmazlar." (Yasin, 36/10) Ancak insanların hepsini inandırabilmek, inananların ne gücü ne de görevi dahilindedir. İnananlara düşen sadece "hikmetle ve güzel öğütle davet et"mek ve "en güzel şekilde mücadele et"mektir (Nahl, 16/125). ■

K A Y N A K Ç A

- Dawkins, R., 2008, Tanrı Yanılgısı, çev. T.T. Bilgin, Y.Y.: Kuzey Yayınları.
- Dostoyevski, 2006, Karamazov Kardeşler, haz. Fisun Özgenç, İstanbul, Akvaryum Yayınevi.
- Russell, B., (t.y.), Neden Hıristiyan Değilim?, çev. E. Özkan, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Russell, B., 1994, Din İle Bilim, çev. A. Göktürk, Ankara: Say Yayınları.